

РЭЦЭНЗІІ

У СКАРБОНКУ АЙЧЫННАГА МОВАЗНАЎСТВА

(В.І. РАГАЎЦОЎ. Агульнае мовазнаўства: вучэб. дапам. – Магілёў: МДУ імя А.А. Куляшова, 2006. – 416 с.)

Студэнтам і выкладчыкам філалагічных факультэтаў універсітэтаў Беларусі добра вядомыя кнігі прафесара В.І. Рагаўцова, асаблівае месца сярод якіх належыць вучэбным дапаможнікам па агульналінгвістычных дысцыплінах. Толькі за апошнія гады выйшлі з друку яго “Практыкум па гісторыі агульнага мовазнаўства” (2001), “Уводзіны ў мовазнаўства: Практыкум” (2003), “Уводзіны ў мовазнаўства” (2004), “Гісторыя мовазнаўства” (2005). Гэтыя выданні адыгралі вялікую ролю ва ўключэнні тэарэтыка-лінгвістычных дысцыплін у беларускамоўны нацыянальна-культурны кантэкст універсітэцкага выкладання, сталі актыўна выкарыстоўвацца ў штодзённым навучальным працэсе. Нарэшце ў 2006 годзе пабачыў свет вучэбны дапаможнік В.І. Рагаўцова “Агульнае мовазнаўства”, які стаў лагічным працягам задуманага аўтарам цыкла навучальнай літаратуры па лінгвістыцы.

Як вядома, курс агульнага мовазнаўства завяршае лінгвістычную падрыхтоўку студэнта-філолага, падагульняе і сістэматызуе веды, атрыманыя ў час навучання па ўсім блоку мовазнаўчых прадметаў, а з другога боку, прызначаны стымуляваць будучую самастойную працу спецыялістаў, паказаць арыенціры для далейшай самаадукацыі. Тэарэтычная лінгвістыка забяспечвае неабходную базу для асэнсавання новых моўных фактаў, ацэнкі зменлівых тэарэтычных поглядаў, канцэпцый, дапамагае выпрацаваць уласны пункт гледжання на шматлікія нявырашаныя праблемы. Зразумела, што змест курса “Агульнае мовазнаўства” павінен пастаянна абнаўляцца, паколькі імкліва развіваецца сама лінгвістычная навука, узнікаюць новыя напрамкі, удакладняюцца асобныя палажэнні і іх роля ў пабудове універсальнай тэорыі мовы.

Падрыхтаваны прафесарам В.І. Рагаўцовым дапаможнік якраз і накіраваны на тое, каб прывесці змест выкладання курса ў адпаведнасць з сучаснымі патрабаваннямі. Разам з тым аўтар скрупулёзна ўлічыў усе напрацоўкі, якія існуюць ва ўсходнеславянскім мовазнаўстве па стварэнні вучэбнай літаратуры адзначанага кірунку, абагульніў вопыт шматлікіх папярэднікаў. Да сённяшняга часу існавала, па сутнасці, адзіная беларускамоўная кніга (Плотнікаў Б.А. Агульнае мовазнаўства. Мн., 1994), даступная для выкарыстання студэнтамі-беларусазнаўцамі пры вывучэнні згаданай лінгвістычнай дысцыпліны. Яўна адчуваецца недахоп падручнікаў і дапаможнікаў, якія раскрывалі б змест традыцыйнага курса ў актуальным навукова-культурным і нацыянальна-адукацыйным дыскурсе. Дэталёвае знаёмства з тэкстам кнігі В.І. Рагаўцова дазваляе сцвярджаць, што падрыхтаванае выданне здольна запоўніць пэўныя лакуны ў існуючай вучэбнай літаратуры, дадаць разнастайнасці і шырыні ў асвятленні важных навуковых праблем, яно з’яўляецца адказам на надзённыя запатрабаванні вышэйшай школы, актуальным і своечасовым дапаможнікам. Змест і структура яго адпавядаюць дзейнаму дзяржаўнаму адукацыйнаму стандарту і зацверджанай тыпавай праграме для педагагічных спецыяльнасцей (Мн., 2001; складальнік – В.І. Рагаўцоў). Выключэннем з’яўляецца раздзел праграмы “Кароткая гісторыя мовазнаўства”, які ў дапаможніку не адлюстраваны, паколькі з увядзеннем у дзеянне новых вучэбных планаў гуманітарных спецыяльнасцей прадугледжваецца выкладанне гісторыі мовазнаўства ў якасці асобнай дысцыпліны (адпаведны падручнік гэтага ж аўтара выйшаў з друку).

Дапаможнік “Агульнае мовазнаўства” складаецца з кароткай прадмовы і 17 асноўных раздзелаў, у якіх падрабязна і ўсебакова аналізуецца актуальныя тэарэтычныя праблемы лінгвістыкі: мова і мысленне, знакавая прырода мовы, мова і маўленне, сістэма і структура мовы, мова і грамадства, мова як гістарычная з’ява, лінгвістычная тыпалогія і універсалогія. Асобна вылучаны вельмі істотны і няпросты для засваення раздзел “Метады даследавання мовы”. Увогуле дапаможнік пабудаваны лагічна і паслядоўна, усе тэмы раскрываюцца з належнай паўнатой і дастаткова даступна для студэнтаў, аўтару ўдалося ўлічыць шматлікія найноўшыя дасягненні тэарэтычнага мовазнаўства і лінгвадыдактыкі. Праца забяспечвае дыялектыка-матэрыялістычную светапоглядную скіраванасць курса, адпавядае метадычным патрабаванням да яго выкладання, можа быць з поспехам выкарыстана студэнтамі ў працэсе самастойнай падрыхтоўкі.

Ва ўступным раздзеле аўтар падрабязна характарызуе прадмет і структуру мовазнаўства як галіны філалагічных ведаў, акрэслівае яго месца сярод гуманітарных, прыродазнаўчых і дакладных навук, раскрывае змест некаторых “стыкавых” дысцыплін: лінгвістычнай філасофіі, лінгвасеміётыкі, этналінгвістыкі, псіхалінгвістыкі, камп’ютэрнай лінгвістыкі і інш. Асобная ўвага звернута на паняцце метамовы. Раздзел “Мова і мысленне” прысвечаны аналізу шматлікіх навуковых канцэпцый і поглядаў на азначаную праблему, а таксама разгляду гіпотэзы Сэпіра – Уорфа. Аўтар прыходзіць да абгрунтаванага вываду, што “вербальнае пазнанне навакольнага свету адбываецца паводле універсальных законаў логікі, але адлюстроўваецца ў розных мовах неаднолькава, што абумоўлена шэрагам акалічнасцей (у тым ліку неаднолькавымі прыроднымі, матэрыяльнымі і грамадскімі ўмовамі жыцця носьбітаў пэўнай мовы)” (с. 37).

Цікава і нетрадыцыйна пададзена ў дапаможніку тэма “Знакавая прырода мовы”: апісваецца тыпалогія знакаў, у тым ліку і моўных, абмяркоўваецца праблема матываванасці моўнага знака, пытанне суадносін субзнакаў, паўзнакаў, уласна знакаў і суперзнакаў у сістэме мовы. Магчыма, тут варта было б удзяліць увагу і класіфікацыі знакаў, прапанаванай заснавальнікам семіётыкі Ч. Пірсам (знакі-індэксы, знакі-копіі, знакі-сімвалы), паколькі такая класіфікацыя непасрэдна адлюстроўвае асноўныя этапы семіёзісу (станаўлення знака). Разглядаючы вельмі актуальную і шмат у чым дыскусійную для лінгвістычнай тэорыі праблему размежавання мовы і маўлення, В.І. Рагаўцоў прыводзіць зусім слушную думку Н.А. Слюсаравай пра неадэкватнасць рускамоўнага перакладу сасюраўскага тэрміна *langage*, але тым не менш не робіць, здавалася б, лагічнага кроку да замацавання ў беларускай тэрміналогіі намінацыі *моўная дзейнасць*, аддаючы перавагу прывычнай кальцы з рускай мовы *маўленчая дзейнасць*. Думаецца, апошні тэрмін больш прыдатны для перакладу *речевой деятельности* як працэсу гаварэння і разумення ў трактоўцы Л.У. Шчэрбы. Дарэчы, акадэмічны “Русско-белорусский словарь лингвистических терминов” (1988) падае абодва тэрміны як аднолькава магчымыя.

Падрабязна распрацавана ў кнізе адна з фундаментальных праблем агульнага мовазнаўства – мова і грамадства. Тут знайшлі адлюстраванне такія прыватныя пытанні, як функцыі мовы, стыхійны і свядомы ўплыў грамадства на мову, сацыяльныя аспекты ўзаемадзеяння моў, моўная норма, мовы міжнародных зносін. Як і ўсюды ў дапаможніку, матэрыял падаецца лагічна і сістэмна, па магчымасці скрупулёзна ўлічваецца ўсе наяўныя пункты погляду, класіфікацыі. Разам з тым хацелася б бачыць больш разгорнутым, дыскусійным і праілюстраваным беларускім матэрыялам асвятленне такіх востра актуальных аспектаў тэмы, як моўная палітыка і моўнае планаванне, тыпалогія моўных сітуацый, развіццё моў у сувязі з працэсамі глабалізацыі і інфарматызацыі.

Цэнтральнае месца ў дапаможніку займаюць традыцыйныя раздзелы ўнутранай лінгвістыкі – фаналогія, граматыка, марфеміка, словаўтварэнне, марфалогія, лексікалогія, фразеалогія. Іх раскрыццё ў цэлым адпавядае сучаснаму стану айчыннай лінгвістыкі, вызначаецца належнай глыбінёй і прадуманасцю падачы матэрыялу. Звяртае на сябе ўвагу, што ўслед за П.У. Сцяцко аўтар прапануе карыстацца тэрмінам *фаналогія* як родавым і канкрэтызаваць яго ў відавых намінацыях *фанетыка* (навука пра гукі маўлення) і *фанеміка* (навука пра гукі мовы). Сама ідэя цікавая, яна прадывтавана імкненнем надаць беларускай мовазнаўчай тэрміналогіі большую ступень сістэмнай арганізацыі і нацыянальнай адметнасці. Аднак на практыцы нават самому аўтару не ўдалося паслядоўна захаваць прапанаванае размежаванне. Так, выкарыстоўваюцца тэрміны *фаналагічныя і нефаналагічныя прыметы* (с. 111), *фаналагічныя школы* (с. 123 – 124), у параграфі, прысвечаных тэорыі М.С. Трубяцкога, аўтар вымушаны спецыяльна агаварыцца, што вяртаецца да традыцыйнага ўжывання тэрмінаў. З другога боку, на с. 108 аналізуецца агульная і прыватная, апісальная і гістарычная, супастаўляльная *фанетыка* (чаму не фаналогія?). Відавочна, нават у такой прыкладной сферы, як тэрміналогія, мова супраціўляецца адвольным эксперымантам і пэўныя змены ў ёй павінны быць, прынамсі, санкцыянаваны сталай практыкай выкарыстання адпаведных лексем у навуковых тэкстах. Да таго ж наогул незразумела, што мае на ўвазе аўтар, калі гаворыць пра фаналагічныя і нефаналагічныя прыметы фанем, – такую апазіцыю прымет могуць мець толькі гукі, якія разглядаюцца на прадмет атрымання фанемнага статусу. Неабгрунтаванай уяўляецца трактоўка (ўслед за Л.І. Сямешкай) беларускага гука [ў] як самастойнай фанемы і адпаведна канстатацыя наяўнасці 38 фанем у беларускай мове (с. 115 – 116). З пазіцыі Маскоўскай фаналагічнай школы і тэорыі М.С. Трубяцкога аб'ектыўна даказваецца адваротнае (resp. у беларускай мове 37 фанем), калі ж прытрымлівацца іншых поглядаў, напрыклад ЛФШ, то колькасць фанем будзе істотна большай.

Пераканаўча і з глыбокім веданнем прадмета раскрыты ў кнізе падраздзел “Сінтаксіс”. Вылучаны цэлы шэраг адгалінаванняў сінтаксічнай навукі, у тым ліку дынамічны, канструкцыйны, семантычны, стылістычны, аўтарскі, паэтычны, тыпалагічны сінтаксіс, усебакова раскрыты рэлевантныя адзнакі і канцэпцыі вывучэння сказа, выказвання і словазлучэння, ахарактарызаваны паняцці парадыгмы, глыбіннай і паверхневай структуры сказа. Адчуваецца, што аўтар выкарыстаў тут уласныя шматгадовыя назіранні, роздумы і напрацоўкі.

У раздзеле “Мова як гістарычная з’ява” пададзена шырокая панарама эвалюцыйнага змянення асноўнага сродку чалавечай камунікацыі: разглядаюцца асноўныя тэорыі моўнага развіцця, абмяркоўваецца праблема прагрэсу ў гісторыі мовы, аналізуюцца ўзаемасувязі сінхраніі і дыяхраніі, найважнейшыя прыцыпы і фактары развіцця мовы. На думку В.І. Рагаўцова, знешнія і ўнутраныя прычыны “аднолькава важныя ў развіцці мовы” (с. 282). Адзначаюцца таксама асноўныя тэндэнцыі ўдасканалення мовы, доказна абгрунтоўваецца сістэмны характар змянення моўных адзінак на розных узроўнях, падкрэсліваецца нераўнамерны тэмп, але нязменна эвалюцыйны характар моўных змен.

Неабходна адзначыць, што ўпершыню ў беларускамоўнай навучальнай літаратуры рэцэнзаваны дапаможнік уключае такія раздзелы, як “Лінгвістычная тыпалогія” і “Лінгвістычная універсалогія”, а таксама разгорнута і дэтальна падае раздзел “Метады даследавання мовы”. Аўтар справядліва лічыць, што “вызначальнае метадалагічнае значэнне для мовазнаўства маюць асноўныя законы, прыцыпы і катэгорыі дыялектыкі (закон пераходу колькасных змен у якасныя, адмаўлення адмаўлення, адзінства і барацьбы супрацьлегласцей, прыцыпы

ўсеагульнай сувязі з'яў, гістарызму, катэгорыі агульнага, прыватнага і асобнага, формы і зместу і інш.)" (с. 340). У апошнім раздзеле, на нашу думку, варта было б падрабязней спыніцца на матэрыялістычнай метадалогіі ў мовазнаўстве, а таксама прадумаць таксаномію (іерархію) лінгвістычных метадаў. Ва ўсякім разе цяжка пагадзіцца з аднясеннем трансфармацыйнага метаду да структурных, аднапарадкавасцю апісальнага ці параўнальна-гістарычнага метаду, з аднаго боку, і эксперыментальных ці колькасных метадаў (методык?), з другога. Зрэшты, гэтае пытанне ў айчынай навуцы пра мову наогул слаба распрацавана.

Падрыхтаваны дапаможнік уносіць істотны ўклад у распрацоўку і пашырэнне беларускай лінгвістычнай тэрміналогіі. Большасць аўтарскіх інавацый у гэтым плане трэба прызнаць дастаткова ўдалымі ("лексічна-семантычная сістэма мовы", "функцыіны сінтаксіс", "прыхованыя граматычныя катэгорыі", "флексійныя мовы", "вартасць знака", "камунікацыйная функцыя мовы", "паняццевыя палі" і інш.). Разам з тым зразумела, што іх прыдатнасць і жыццёвасць можа быць пацверджана толькі шырокай практыкай выкарыстання ў навуковай і навучальнай сферах. "Абноўлены" ў дапаможніку беларускамоўныя варыянты прозвішчаў некаторых мовазнаўцаў (*Курцыўус, Матэзіўус, Шляйхер, Штайнталь, але Вейсгербер, Сепір*). Калі кіравацца блізкасцю да арыгінала, то напісанні *Курцыўус, Матэзіўус, Сепір, Вайсгербер* а таксама *Аскалі, Жаўтабрux* падаюцца больш прымальнымі.

Высока ацэньваючы выдадзены дапаможнік у цэлым, лічым патрэбным выказаць яшчэ адну агульную заўвагу. На нашу думку, аўтар не заўсёды апраўдана імкнецца ахапіць як мага большую колькасць існуючых поглядаў, напрамкаў, канцэпцый, часта нераўнацэнных і супярэчлівых, а таксама абавязкова ўлічыць разнастайны тэарэтычны матэрыял, змешчаны ў ранейшых падручніках і даведніках. Часам гэта прыводзіць да залішняй "стракатасці" выкладу і зацяняе ўласную аўтарскую пазіцыю, якую, безумоўна, хацелася б бачыць больш ярка і выразна акрэсленай. Сказанае адносіцца, у прыватнасці, да асвятлення такіх тэм, як "мова і мысленне" (асабліва "слова і паняцце"), "мова і грамадства" ("функцыі мовы", "моўная норма"), "фаналогія", "граматыка" ("тыпы граматычных значэнняў", "граматычная катэгорыя"). Як вынік, ва ўсіх гэтых выпадках маюць месца элементы сэнсава-канцэптуальнай перагружанасці і эклектызму. Нарэшце, карысна было б завяршыць тэкст кароткім заключэннем пра месца лінгвістычнай навукі ў жыцці сучаснага грамадства і перспектывы яе далейшага развіцця.

Падводзячы вынікі, адзначым, што, нягледзячы на выказаныя заўвагі, кніга В.І. Рагаўцова "Агульнае мовазнаўства" не мае аналагаў сярод айчынных выданняў па паўнаце і шырыні тэматычнага ахопу матэрыялу, вызначаецца высокім навукова-тэарэтычным узроўнем і дасканалымі лінгваметадычнымі падходамі. Яна, безумоўна, зойме сваё адметнае месца сярод шматлікіх вучэбных дапаможнікаў па тэорыі мовы, стане карысным даведнікам, свайго роду кароткай лінгвістычнай энцыклапедыяй для студэнтаў-філолагаў, выкладчыкаў і ўсіх, хто цікавіцца мовазнаўствам – адной з самых загадкавых і захапляльных гуманітарных навук – навук пра Чалавека.